

PRIMERES NOTÍCIES SOBRE LES EXCAVACIONS AL MONESTIR DE SANTA MARIA DE VALLSANTA (1984-1986)

Anna Oliver

Arqueòloga. Campanya d'excavacions de 1986

INTRODUCCIÓ

Dins el programa d'inversions del conveni de Generalitat-Diputació, de l'any 1984, l'excel·lentíssima Diputació de Lleida va decidir incloure les obres de consolidació i excavació arqueològica del monestir de Santa Maria de Vallsanta, que van ser realitzades durant l'any 1986.

Presentem una breu notícia d'aquesta campanya d'excavacions, així com un reduït recull històric, producte de la revisió de les dades documentals existents sobre aquest monestir.

La majoria de les dades conegudes són bastant inconnexes i per tant, es fa difícil establir un discurs coherent sobre la seva història, sobretot pel que fa a la construcció i refeccions dels edificis. S'ha de dir també que la investigació s'ha basat només en fonts publicades,¹³¹ ja que la consulta directa als arxius per cercar documents inèdits, que haguessin estat passats per alt per anteriors estudiosos del tema, depassava la nostra intenció, doncs en el nostre treball les dades documentals havien de servir de marc per a la investigació al monument, o bé com a elements clarificadors de les dades obtingudes arqueològicament.

¹³¹ Em cal agrair al senyor Joan Duch i a mossèn Armand Puig l'ajut que en va donar en proporcionar-me el manuscrit de mossèn Capdevila, on es recollien documents de Vallsanta, avui perduts, que, d'altra manera, no haguessin estat al nostre abast ja que l'esmentat manuscrit va ser publicat un any després.

Gairebé tots els autors coincideixen en fixar la data de fundació del convent dins el segon terç del segle XIII, segurament l'any 1235,¹³² moment en què s'hi traslladaren les monges del monestir de la Bovera per crear una nova filial del de Vallbona.¹³³ En tota la resta d'aquest segle només tenim dues notícies més que ens aporten dades sobres l'edifici, d'una banda, l'any 1272, Jaume I estableix un llogat per a la construcció d'un claustre i, més tard, l'any 1279, Geraldona de Timor fundà una capella que sembla que no es començarà a construir-se fins al segle XIV.

Es difícil decidir, de moment, si aquestes dues donacions van arribar a fer-se efectives, o bé, si realment van ser usades per a les obres a què anaven destinades. Esperem que l'excavació completa de l'edifici i, en última instància, de la resta de les dependències, ens ho pugui aclarir. Tanmateix, pel que fa al document, al document de Jaume I, hem de dir que és un tema tractat en extensió, tant per Riquer com per Capdevila, els quals han suggerit que el claustre a què es refereix el document degué ser traslladat en una època posterior a un altre monestir.

D'una banda, no sembla lògic que un claustre sencer es traslladi a un altre indret, així com no seria la primera vegada que ens trobéssim amb llegats reials destinats a obres que mai no van arribar a realitzar-se, per tant, fins que no es pugui excavar tota l'extensió que originàriament ocupava el monestir, no ens atrevim a fer cap hipòtesi respecte de l'existència o no d'aquest claustre, el qual, en tot cas, hauria ocupat un espai en el conjunt de les dependències —localitzable una vegada excavades— encara que efectivament hagués estat traslladat. També són escasses les notícies que tenim del segle XIV, ja que només n'hi ha cinc que facin referència als edificis.¹³⁴

¹³² Segons Piquer, la dada de fundació del monestir s'ha de fixar entre 1237 i 1249, mentre que mossèn Capdevila afirma que les obres de construcció comencen el 1235.

¹³³ 1237, document de Gregori IX. Arxiu episcopal de Vic. Allog. Vol. 23, fol. 55 o, citat per mossèn Capdevila. Tant aquest document com la resta, si no està especificat el contrari, van ser transcrit per mossèn Capdevila i figuren al manuscrit que hem citat anteriorment.

¹³⁴ a) 1345. Bernat de Boixadors al seu testament encarrega una capella per ser-hi enterrat. La seva germana Sibil-la de Boixadors, priora de Vallsanta,

El primer al·ludeix a la construcció d'una capella on hauria de ser enterrat Guillem de Boixadors, i que s'havia de bastir al creuer. Possiblement no va ser construïda fins bastant més tard, ja que no hi ha res que indiqui que no es va fer, d'altra banda, es pot deduir que devia tractar-se d'un afegitó a l'església ja construïda. Val la pena insistir en aquest document, perquè quan parlarem dels resultats de l'excavació caldrà tenir-lo en compte.

Un altre dels documents parla de l'enfonsament, parcial o total, de la volta de l'església. Cal pensar que va ser parcial, si considerem que van trigar, com a mínim, quatre anys a solucionar el problema, si més no, sobre el paper. Aquesta també és una data interessant ja que els arcs, construïts en aquests moments per reforçar les estructures primitives, encara es conserven i han estat consolidats en la intervenció realitzada el 1986.

Els altres documents d'aquest segle fan referència a la construcció d'un nou dormitori, doncs sembla que inicialment les monges no en tenien un de comú. Les dades que ens aporten no s'han pogut comprovar encara, així que només les podem tenir en compte com una possibilitat, ja que no seria gens estrany que aquesta donació finalment no s'hagués utilitzat per allò a què havia estat destinada originalment.

Del segle XV no ha quedat cap menció referida a noves construccions i és molt escassa la resta de documentació escrita.¹³⁵

signa un contracte aquest any amb el mestre d'obres Arnau Saveyla. La capella s'ha de construir al creuer. b) 1367. S'encarrega la reparació de la volta i la construcció d'arcada de reforç a Pere d'Igualada, essent abadessa Beatriu d'Erill. (Arxiu Parroquial de Guimerà, manual de mossèn Berenguer de Rabinat). c) 1371. Per un document es desfà l'acord amb Pere Cardona i, per un altre, del mateix any, s'encarregà la reparació de la volta a Pere de Belo, picapedrer de Conesa, que finalment farà l'obra (Arxiu parroquial de Guimerà. Manual de Berenguer de Rabinat). d) 1373. Instrument de procura pel qual es fa efectiu el testament de Mateua (fet l'any 1336), vídua de Mateu de Montornès, castlà de Guimerà, pel qual si el seu hereu Guillem moria sense descendència destinaria la quantitat de 12.000 sous per a la construcció d'un dormitori nou amb la condició que hi afiguessin els seus escuts. (Arxiu parroquial de Guimerà. Manual de Bernat Andreu).

¹³⁵ Solament i ha dos documents: a) 1408. Capitols d'arrendament que Francesca de Castellet, abadessa de Vallsanta fa a Pere Giner. (Arxiu parroquial de Guimerà. Manual de Joan Daudé). b) 1447. Contracte

Aquest fet ens porta a pensar en la possibilitat que el monestir comencés a decaure tot i que encara va seguir funcionant fins finals del segle següent. A mode d'hipòtesi, es podria concloure que es tracta d'un moment de benestar econòmic heretat, que no permet inversions, diríem, per tant, que podrien ser el moment d'estancament previ a la crisi.

L'únic document representatiu que es conserva d'aquest segle és un inventari transcrit per mossèn Sanç Capdevila.¹³⁶ Es tracta d'un inventari que fa Pere Giner, batlle de Guimerà, per encàrrec de Magdalena i Elionor de Castre, senyores de la Baronia. La descripció que ens dona del monestir confirma que es tracta d'un nucli petit i que, per tant, les edificacions no s'han de pensar, segons els cànons que ens poden suggerir altres comunitats més grans del Cister, com Vallbona o Poblet.

Vallsanta era constituït per molt poques dependències, a part les particulars de les monges i, com diu Piquer: "[...]no hi trobem cap claustre, ni el capítol ni el refectori".¹³⁷ De tota manera, cap de les habitacions que cita l'inventari no s'ha conservat, ja que només resta dempeus una església. Tanmateix, cal deduir de les descripcions que ens aporta que devien ser edificacions febles i d'una extensió bastant reduïda, encara que no es pot establir on es trobaven respecte allò que podem veure ara.

Finalment, durant el segle XVI, les notícies que tenim fan al·lusió als últims moments de la comunitat, d'una banda, un document on s'esmenta el trasllat de les monges des de Vallsanta al convent del Pedregal, ordenada poc temps abans pel visitador general de l'orde del Cister i abat de Poblet, Francisco Oliver de Boteller.¹³⁸

d'arrendament entre les monges, representades per l'abadessa Elionor Plana i Jaume Pons, flassader de Cervera. En ell s'estableix quines terres, censos i altres propietats arrenden a Jaume Pons (sembla que pràcticament totes les possessions del convent) i quines rendes ha de pagar al convent per cada una de les monges. (Arxiu parroquial de Guimerà. Manual de Jaume Minguella).

136 Arxiu Parroquial de Guimerà. Manual de Pere Salat.

137 Piqué Jover, Joan, *Nova Informació...*, pàg. 41.

138 1589. Document pel qual es decideix sobre el pagament de set

Més tard, el 1594, les terres i l'edifici del convent havien passat ja a mans dels senyors de Guimerà, com fa palès un document d'arrendament entre la senyora de Guimerà i un tal Joan Gavalda¹³⁹.

INTERVENCIÓ DE 1986

Durant el mes de juny es va procedir a l'excavació d'una àrea de l'església. Aquest sector prèviament s'havia plantejat com una cala única, que, a mode de rasa o passadís, havia de donar la volta a la nau principal per tal de resoldre incògnites quant a la planta del l'edifici. De fet, degut a les característiques de l'enderroc trobat, només es van excavar tres capelles, una de les del creuer i una rasa de connexió entre elles.

També es va excavar a la terrassa immediatament superior, realitzant-hi dues cales perpendiculars al mur de tancament de l'església, per comprovar la possibilitat que hi restessin estructures del convent.

Tant la nau com a les capelles de la capçalera i del creuer, com les cales de la terrassa superior, es van numerar a fi de poder agilitzar les tasques d'excavació en no poder realitzar-les en extensió.

L'estratigrafia a les tres capelles de la capçalera, la del creuer, i en el tros de la nau excavada fins ara, era bastant similar (àmbits 1,2,3,4 i 8). Es tracta de l'enderroc de les voltes i de les parets, de manera que la capa superior està formada bàsicament de pedruscall amb algun carreu, provinent del reble de les parets, mentre que en les capes mes properes al paviment els carreus de la volta i parets augmenten

lliures i deu sous pagadors al convent de Vallsanta, que aleshores administra un monjo, però que d'ençà que les monges van ser traslladades es pagaven a la Bovera. Arxiu parroquial de Guimerà. Manual de Bartomeu Ferrer.

139 1594. Contracte d'arrendament entre Anna d'Aragó vescomtessa d'Évol, tutora del seu fill Gaspar de Castre i de Pinós, vescomte d'Évol i senyor de Guimerà, i Joan Gavalda, pel qual té dret a conrear les terres del monestir a l'entorn del l'edifici. A canvi de tres lliures anuals en moneda barcelonesa i, en el benentès, que mantindrà les construccions del convent en condicions (Arxiu parroquial de Guimerà. Manual de Bartomeu Ferrer).

Figura 1

quantitativament. És en aquestes últimes capes on s'ha trobat major profusió de pedres treballades amb motius ornamentals o funeraris.

Feta aquesta generalització que afecta tots els àmbits en major o menor grau (ja que en definitiva es tracta d'un sol edifici), creiem convenient de fer una especificació de l'estratigrafia trobada a cada un d'ells a fi de poder extreure les conclusions preliminars que ens aporta aquesta campanya.

ÀMBIT 1: en aquest àmbit s'han localitzat gran part dels elements ornamentals que s'han trobat. La capella presenta la volta i les parets enderrocades i pel que sembla no havia sofert espoliacions importants ja que els

Figura 2

estrats d'enderrocs s'hi va trobar gran quantitat de nervadures i una clau de volta que segurament li pertanyia (fig.1).

A diferència de les capelles de la capçalera, aquesta presenta una planta hexagonal amb tres cantons més petits que actuen de tancament extern. Va ser construïda més tard que la resta, com ho indica un mur aparegut durant l'excavació. Es tracta d'un mur corregut que originàriament era el tancament de la nau,¹⁴⁰ i sobre el qual es va obrir aquesta capella que feia funció de creuer (fig.2).

Es troba aixecada respecte del paviment de la nau mitjançant un graó i, com ella, presenta un paviment de lloses de pedra. Encaixada en aquest paviment, s'hi va trobar la llosa funerària d'una abadessa que es va creure convenient d'excavar, tot i que inicialment només es volia arribar fins el paviment, ja que en deixar-la al descobert possiblement hagués estat espoliada (fig.3). Aquesta llosa presenta esculpit el bàcul abacial així com dos escuts on s'hi veuen diversos signes que, de moment, no han pogut ser estudiats en profunditat,¹⁴¹ encara que és segur

¹⁴⁰ Aquest mur es va trobar en excavar la fossa d'enterrament de l'abadessa, i és situat a uns centímetres per sota del paviment de lloses de la capella.

¹⁴¹ A cop d'ull, s'han identificat els emblemes de la casa de Guimerà, dels Josa, possiblement els de la casa de Castre i les barres reials, però ja que es troben tots junts al mateix quadre i, a més, repetits, exactament, dues vega-

Figura 3

que es tracta d'una família amb lligams complexos, ja que hi apareixen els distintius de diversos cognoms. Altrament, la factura de la llosa és bastant grollera i, encara que no ens atrevim a dir només per això que en sigui, possiblement es tracti d'una peça tardana. Com hem apuntat, caldrà estudiar els escuts en detall per poder identificar-los amb alguna abadesa de Vallsanta.¹⁴²

des, segurament aquesta abadesa pertanyia a una família que havia tet unions diverses vegades i les feia constar gairebé totes al seu escut. Considerem que, per tant, es necessari un estudi heràldic complert per poder estar segurs de qui era la persona enterrada, tot i que, a mode hipòtesi, i considerant que es tracta d'una tomba tardana, podríem avançar el nom d'Aldonça de Castre (abadessa de 1392 a 1404), que era filla de Felip de Castre, senyor de Castre Peralta, de Seròs i de Guimerà.

142 L'esquelet estava molt malmès tot i que es mantenia sencer. Entorn al cap van aparèixer ben col·locades les agulles de bronze que havien ser-

Figura 4

Entre l'enderroc també va aparèixer la tapadora fragmentada d'un altre sarcòfag, en aquest cas dels que anaven fixats a la paret, així com dos suports esculpits amb sengles caps de lleó (fig.4). La tapa, de secció triangular, presenta una figura masculina jaçent, abillada amb cota de malla, espasa i punyal. El cap reposa sobre un coixí i als peus hi té un gos ajagut.

En aquest cas, la identificació és clara ja que pertot hi és representat, en diverses mides, el cérvol de la família Cervelló.

La presència repetida d'aquest cérvol a tot l'indret és una qüestió que caldrà estudiar en profunditat, ja que

vit per subjectar la mostalla als cabells de la difunta, alguna d'elles encara tenia restes de teixit, però eren fragments petits que no s'han conservat.

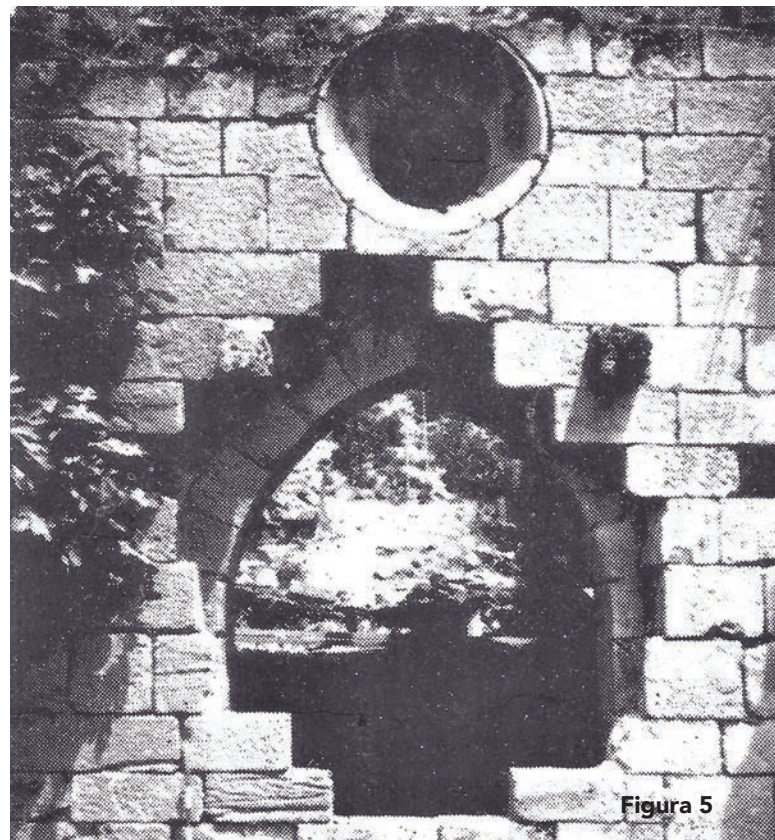
aquesta família no apareix en la documentació escrita. Tant Capdevila com Piquer identifiquen el cérvol amb la família Boixadors, que sí que és esmentada als escrits, mentre que els estudis heràldics atribueixen a aquesta família la imatge de la cérvola, és a dir, el mateix tipus d'animal, però sense banyes. Les característiques de la construcció tardana d'aquesta capella fan pensar clarament en la que Sibila de Boixadors encarregà al mestre d'obres Bernat de Saveyla l'any 1345, així com la presència d'un cavaller enterrat en ella reforça la possibilitat que es tracti de Bernat de Boixadors que així ho manà el seu testament.

Serà molt important, per a nous treballs, per tant, un estudi heràldic aprofundit a fi de poder aclarir la problemàtica que suposa la presència d'escuts per tot l'edifici i la dificultat per identificar-los amb els cognoms que anomenen les fonts escrites, ja que els lligams entre famílies nobles és un tema que presenta una complexitat impossible d'assolir en aquest treball.

ÀMBIT 2: és en una de les capelles de la capçalera, la situada més al sud. Conserva encara la volta i en ella l'enderroc era bàsicament de reble i només presentava alguns carreus grans. Es tracta d'un àmbit que va ser reutilitzat, posteriorment a l'abandó definitiu de l'edifici. Aquest reaprofitament es concreta en la construcció d'una cambra a base del tancament del l'àmbit, pel cantó de la nau, amb un mur de pedra seca, només amb la cara interna vista, i per la presència d'una obertura al mur exterior (fig.5).

Tanmateix, es fan servir per a l'acondiciament d'aquesta habitació elements de l'estructura, ja mig enderrocada, alhora que la seva construcció suposa la desaparició de part del paviment original de la capella, en el qual s'hi fa un forat que més tard serà cobert per un paviment de terra batuda.

El fet que el mur de tancament interior es faci contra l'enderroc de la nau ens indica que ja estava mol enrunada i ens fa pensar —malgrat que els materials apareguts siguin molt escassos per poder fixar una cronologia exacta— que la construcció d'aquesta habitació es degué realitzar al voltant del segle XVII.

ÀMBITS 3 i 4: a les dues capelles restants de la capçalera l'estratigrafia era molt similar, ja que ambdues conservaven la volta i presentaven una potència important d'enderroc procedent de la nau, amb major quantitat de reble que de grans carreus. Aquets farciments en el cas de la capella 3 reposaven sobre un paviment de lloses, mentre en el cas de la 4 ho feien sobre la seva preparació, ja que les lloses havien estat arrancades (fig.6).

ÀMBIT 8: l'estret passadís excavat a la nau, de noment, ha aportat diverses dades a tenir en compte. Potser la més important seria que, malgrat la potència de l'enderroc acumulat, tot fa pensar que la volta de la nau, colgada, es conserva pràcticament sencera a sota. També s'ha pogut comprovar que la capçalera es troba elevada respecte dels peus de l'església ja que existeix una diferència de cota important entre una banda i l'altra.

Tanmateix, en aquesta zona també s'ha trobat, arrambat al mur sud, un gran sarcòfag que havia estat traslladat des d'una altra banda de l'edifici, ja que es recolzava en una clau de volta amb l'*agnus dei* esculpit que conservava restes de policromia. El moment en què aquest vas va ser col·locat en aquest indret és difícil d'esbrinar, però es pot deduir que es devia fer quan el lloc que li era habitual s'estava enrunant o n'era a punt.

En una època posterior, aquest sepulcre es reutilitza i serví gairebé de fossa comú, ja que es va fer un gran forat que perforà les capes d'enderroc i, tant a dins del sarcòfag com a dins de la fossa, s'hi dipositaren gran quantitat de restes humanes. Barrejats amb aquets ossos també n'aparegueren d'animals, encara que hem d'esperar un estudi exhaustiu per poder especificar a quines espècies pertanyien.

Es tracta d'un sarcòfag rectangular exempt, la tapa del qual és de secció triangular i es troba desplaçada al seu costat. Presenta diversos escuts esculpits de diferents mides, entre els quals en destaquem tres de més grans emmarcats en un cercle. N'hem pogut identificar dos, el de la família Cervelló i el del Josa, mentre que el centre no sabem encara a quina casa pertanyia, i tanmateix, se'ns fa difícil esbrinar a qui devia pertànyer inicialment la sepultura.

CALES 9 i 10: encara que segueixen la numeració començada als àmbits de l'església, en aquest cas es tracta de dues cales, de cinc metres de llarg per un i mig d'ample, que es va realitzar a la terrassa superior, perpendicular a l'edifici. La número 9 era perpendicular al mur de tancament de l'àmbit 6, mentre que l'altra es trobava fora dels límits actuals de l'església.

A les dues rases, l'estratigrafia era formada clarament per aportacions de terra erosionada de la muntanya, i el poc material aparegut era tardà i molt barrejat. S'ha de dir que en cap de les dues no es va arribar a cap estrat clarament estèril, ja que es van deixar d'excavar en funció de poder avançar més les tasques que es feien a l'edifici. En cap d'elles no van sortir estructures que poguessin induir-nos a pensar en

l'existència de restes del convent per aquell cantó, això no obstant, creiem necessari arribar a més profunditat per poder assegurar-ho totalment.

MATERIALS: entre els materials apareguts cal fer la distinció entre els elements de pedra, tant els corresponents a la pròpia estructura de l'edifici com els de tipus funerari o simplement ornamentals, i els de ceràmica, vidre o metall.

Els materials ceràmics, així com el vidre aparegut, abracen una cronologia que va des del segle XIV fins al XX. Han estat trobats als estrats d'enderroc, les característiques dels quals determinen que, en general, aquests materials apareguin molt barrejats i només ens aportin una cronologia relativa, gairebé despreciable, ja que l'enderrocament d'un edifici és un procés llarg i, per tant, s'hi troben restes materials de totes les èpoques, que no necessàriament s'adeqüen a una estratigrafia diferenciada, ja que l'enderroc forma una unitat en si mateix.

Dels elements de pedra trobats cal remarcar que s'han guardat tots els que presentaven algun tipus de decoració, la majoria dels quals són fragments de nervadures o carreus que presenten algun tipus de motllura i, en molts casos, de policromia.

Entre ells, cal destacar-ne una sèrie que no formaven part directament de l'estructura de l'edifici, sinó que eren ornamentals, o bé afegits per altres causes com en el cas des de tipus funerari, que, d'altra banda, són els que aportaven més dades sobres la història del monestir.

Així doncs, esmentarem una coberta de sarcòfags amb una figura masculina jacent, un sarcòfag amb tapa triangular i decoració heràldica en un dels cantons, una llosa sepulcral decorada amb baix relleu, un carreu rectangular amb un lleó esculpit,¹⁴³ i dos suports amb dos lleons esculpits.

Aquests materials, els més espectaculars, juntament amb altres de tipus estructural, s'han dipositat majoritàriament a Guimerà, a la sala-museu que l'Ajuntament té habilitada a la plaça Major, mentre que els altres es troben en un

143 Casa d'Erill.

magatzem municipal. També s'han conservat la majoria dels carreus apareguts a les excavacions, que s'han concentrat en una de les capelles de la capçalera per tal que puguin ser reutilitzats en cas que es cregués necessari en futures obres de consolidació.

CONSOLIDACIÓ DE LES ESTRUCTURES EXISTENTS: la consolidació ha consistit en la realització dels treballs mínims i necessaris per a la protecció de les restes a fi de garantir la seva estabilitat i d'evitar, fins on fos possible, els efectes del procés de deteriorament provocat per la seva ubicació i manca de cobertes.

En un principi, aquestes obres tenien per objecte l'execució de treballs de consolidació de l'edifici en el seu estat original i en els casos provocats pel procés d'excavació. La intenció d'aquesta consolidació era la de ser vista com a element diferent del conjunt i que, precisament, acomplia una funció de consolidació o apuntalament. En el cas més significatiu en què s'han utilitzat parets per a tasques d'apuntalament, aquestes intentaven tenir una forma i una textura fàcilment identificables i es procurava que no entressin en contradicció amb les estructures existents

CONCLUSIONS

Aquesta primera excavació a l'església del monestir de Santa Maria de Vallsanta ens permet extreure una sèrie de dades que afecten tant a la seva construcció, enderrocament i reutilització, com a les seves característiques tipològiques, tot i que caldria comprovar-les amb l'excavació en extensió.

Cronològicament, així com les tres capelles de la capçalera excavades fins ara corresponen al mateix moment constructiu que la nau, que s'ha de situar a mitjan del segle XIII, la capella lateral, que fa funcions de creuer, es construeix després, segons el que ens indica el mur originari de tancament aparegut durant l'excavació, segurament durant la segona meitat del segle XIV.

Aquesta capella pensem que es correspon amb la que Bernat de Boixadors manà construir en el seu testament, tot i que caldrà estudiar més profundament els seus escuts ja que hi ha discrepància d'opinions entre els especialistes en heràldica.

Pel que fa a la tipologia de l'edifici, s'ha pogut constatar que la nau presenta un desnivell considerable entre la capçalera i els peus, alhora que les capelles es troben alçades respecte d'ella per un o dos graons.

Els paviments eren fets de lloses de pedra més o menys regulars que, en diversos punts, havien estat substituïdes per làpides funeràries que assenyalaven la ubicació dels enterraments efectuats dintre l'església.

L'aparició durant l'excavació de dos sarcòfags, deixant a banda la possibilitat que se'n puguin trobar d'altres, ens il·lustra sobre la presència d'aquests tipus d'enterraments distribuïts per diferents punts de l'església, ja sia col·locats a les parets mitjançant suport, o bé a terra, ja que els dos vasos apareguts corresponien a aquestes dues maneres d'ubicació, tot i que només un d'ells continuava situat al seu àmbit original.

L'excavació també ha aportat dades sobres el procés d'enderroc sofert per l'estudi, així com respecte a la seva reutilització, que s'ha comprovat en dos punts diferents: en una de les capelles, que va ser condicioada com aixopluc i possiblement utilitzada només de forma esporàdica, i a l'enderroc de la nau on s'havia fet una fossa d'enterrament, segurament degut al caràcter sagrat del lloc.

De tota manera, les dades proporcionades per l'excavació d'aquestes capelles ens porten a conclusions de caràcter general que, pensem, han d'afectar els nous projectes d'intervenció al monument. Ens referim a qüestions com les grans dimensions del carreus soterrats, la conservació de gran part dels elements ornamentals i de l'estructura de la volta barrejats amb l'enderroc del reble, la presència de nombrosos enterraments exempts o encaixats al paviment etc.

Disposar d'aquesta informació, fa replantejar les noves actuacions a Vallsanta ja que s'ha comprovat que el monestir no ha estat espoliat d'una manera sistemàtica i que, per tant, l'excavació sistemàtica i en extensió del seu enderroc proporcionarà dades sobres l'estructura de l'edifici que d'altra manera es perdrien. L'excavació en extensió de tot el recinte permetria veure l'enderroc complet en les seves diverses etapes, de manera que es podria fotografiar i dibuixar, alhora que comprovar, si la situació de les nervadures, claus de volta i elements ornamentals es corresponia amb la que devien ocupar originàriament. Tot això són tasques impossibles de realitzar si es treballa per cales, ja que els carreus queden parcialment dins els talls i, per tant, difícilment es pot veure la seva col·locació exacta, qüestió que no és gaire important si l'edifici ha estat espoliat sistemàticament, però que, en el nostre cas, degut a la informació que es perd, es converteix en una necessitat irrenunciable per la importància de les dades i la informació gràfica que s'obtindria de cara a projectes futurs (consolidació, mostres didàctiques a base de il·lustracions o maquetes, etc.).

BIBLIOGRAFIA

CAPDEVILA, SANÇ, MOSSÈN. *El santuari de la Bovera*. Editat per la Comissió de Cultura del Patronat de la Mare de Deu de la Bovera.

CAPDEVILA, SANÇ, MOSSÈN. *El monestir de Santa Maria de Vallsanta*. Manus-crit.

RIQUER, MARTÍ DE. *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*. Ed. Quaderns Crema. Barcelona, 1983, 2 vols.

PIQUER JOVER, JOAN. *Nova informació sobre Vallsanta*. Recerques de les Terres de Ponent, IV, 1983.

ACTUALITZACIÓ I ASSAIG CONTEXTUAL DE LES EXCAVACIONS AL MONESTIR DE SANTA MARIA DE VALLSANTA DE L'ANY 1986

Miquel Torres Benet

Grup de Recerques de les Terres de Ponent

INTRODUCCIÓ

L'aportació de l'arqueòloga Anna Oliver va actuar com a revulsiu del monestir de Vallsanta a través de la seva recuperació, tan a nivell social —promovent el seu interès en el dia a dia de la vila de Guimerà—, com a nivell científic. Els bons resultats d'aquesta excavació varen desencadenar una sèrie d'accions substancials: el desigs d'excavar totalment el monestir de Vallsanta i el desig de crear un museu local per exposar-hi tots els materials localitzats en la campanya d'excavacions de l'any 1986.

El treball historiogràfic exposat en la memòria d'excavacions és modest, però correcte, basat en una breu ressenya històrica existent, sense aportar novetats historiogràfiques. Amb tot, Oliver topa amb algunes incerteses —preguntes— estructurals i culturals, que s'han anat arrastrant en la història de la investigació que ha tractat Vallsanta: va existir realment un claustre al monestir de Vallsanta? Com s'ha d'interpretar la fundació d'una capella, l'any 1279, promoguda per Geraldona de Timor? Existeix un blassó dels Erill esculpit a Vallsanta? Com s'ha d'interpretar l'ensorrament parcial o total de la volta de l'església? I finalment, pensar que la capella de Bernat de Boixadors s'havia bastit al creuer de l'església.¹⁴⁴ Res més lluny d'això, ja que l'obra de les dues

¹⁴⁴ OLIVER, Anna. "Primeres notícies sobres les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta", dins el volum, *Monestirs cistercencs de*

capelles gòtiques obertes al mig de la nau, entre 1343-1345, conformaran i donaran forma a un fals creuer dins l'església de Santa Maria de Vallsanta. Abans d'aquestes obres, l'edifici simplement presentaria la planta d'una nau allargada amb un absis poligonal a la capçalera. Una església bastida amb una tipologia constructiva similar a altres edificis religiosos del segle XIII, amb volta de fusta i arcs diafragmàtics, com és el cas de Sant Miquel de Montblanc i altres, ja comentats anteriorment.

Considerem que la gran aportació d'aquesta campanya d'excavacions va ser el descobriment d'elements artístics de gran valor patrimonial que varen fer veure les runes de Vallsanta amb una nova perspectiva. Alhora, aquesta excavació va aportar llum a la identificació espacial dels elements artístics, al patronatge de les capelles i al moviment intencionat de la deslocalització dels elements funeraris dins l'espai religiós. És a dir, aquesta excavació ens aportà coneixements sobre la història de Vallsanta que, a hores d'ara, caldria tornar a contextualitzar per a la seva correcta comprensió.

ANÀLISI ESPACIAL A PARTIR DE LES DESCOBERTES ARTÍSTIQUES

En el pla arqueològic remarquem el resultat estratigràfic de les excavacions efectuades a l'església de Santa Maria de Vallsanta, l'any 1986. A partir de les quals deduïm que la planta de l'edifici és una estructura bastida en un sol moment inicial, remodelada posteriorment amb les capelles laterals i que presenta un procés d'ensorrament gradual i uniforme.¹⁴⁵

Remarquem, també, la troballa de gran quantitat de nervadures de les voltes gòtiques de creueria, tant en la

la vall del Corb. Edició del Grup de Recerques Terres de Ponent. 1989. Pàg. 141.

¹⁴⁵ OLIVER, Anna. "Primeres notícies sobres les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta", dins el volum, *Monestirs cistercencs de la vall del Corb*. Edició del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Guimerà. 1989. Pàg. 143.

zona de l'absis, com en la zona de les capelles laterals; però, sobretot, remarquem la descoberta de dues claus de volta que, per les seves posicions espacials, ens aporten una informació espacial interessant:

A) LOCALITZACIÓ D'UNA CLAU DE VOLTA, cisellada amb un *Agnus Dei*, arramblada en el mur sud de l'església, en l'àmbit 8 de l'excavació¹⁴⁶ (imatge 1). Oliver proposa la seva deslocalització dins l'edifici pel fet de trobar-se repenjat damunt seu, un sarcòfag rectangular que duu gravada l'heràldica dels Alemany, Josa i Moliner.¹⁴⁷ El qual, per lògica, ens indica que havia estat traslladat des d'un altre lloc de l'església del monestir. Això vol dir, simplement i clara, que la primera volta de creueria que es va col·lapsar estructuralment i s'ensorrà, va ser precisament, la capella gòtica de la banda nord, pel fet que es recuperà el material artístic a la banda sud de l'església.

Quan a la creueria d'aquesta capella nord, havia de ser presidida per la clau de volta amb l'*Agnus Dei*, atès que al lateral de la clau hi ha cisellats la figura de la Verge Maria amb un filacteri, acompanyada per la figura d'una abadessa i d'un abat, segurament representant l'abat de Poblet com a Visitador General de l'orde del Cister, o la figura de Sant Bernat Abat.¹⁴⁸

Per la presència d'una abadessa en el lateral de la clau de volta, podem deduir, també, que aquesta capella va ser impulsada en temps de Berenguera Alemany, abadessa de Vallsanta entre 1337-1349.¹⁴⁹

Hipòtesi defensada pel fet que en les nervadures conservades en la capella de la banda nord, es localitzen blasons amb la típica carrega heràldica de l'ala dels Alemany, per lògica, vinculats a Berenguera Alemany.¹⁵⁰

146 OLIVER, Anna. Primeres notícies sobres les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta... Pàg. 148.

147 Sobre aquesta heràldica, fins ara no s'ha pronunciat cap historiador al respecte, però per l'anàlisi de la heràldica existent al monestir de Vallsanta i la documentació existent, podem concloure que pertany a la nissaga Moliner de Lleida. Ho explicarem en més detall en l'apartat dedicat a la manifestació del poder feudal.

148 TORRES BENET, Miquel. "Arquitectura i art gòtic del segle XIV a la vall del riu Corb. Assaig contextual i estat de la qüestió". URTX. Núm.17. Revista Cultural de l'Urgell. Tàrraga, 2004, Pàg. 85.

149 CAPDEVILA SOLÉ, Sanç, Mn. *El Santuari de la Bovera*. Edició facsímil del Patronat de la Mare de Déu de la Bovera. Guimerà.1929. Pàg. 44. RICOMÀ VENDRELL, F. Xavier. Mn. *El monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta*, de Mn. Sanç Capdevila, op. cit., 1988. Pàg. 32.

150 Perfectament visibles a partir de la Campanya d'excavacions que s'efectua

Imatge-1: Clau de volta amb l'*Agnus Dei*. Al seu lateral, la imatge de la MaredeDéu amb el nen, acompanyada d'una abadessa i un abat —també pot representar a Sant Bernat?

Imatge-2: Clau de volta amb cavaller militar, Bernat de Boixadors.

Imatge-3: *Agnus Dei*. Dues temàtiques completament diferents manifestades a Vallsanta: el poder espiritual i el poder reial.

B) LOCALITZACIÓ D'UNA SEGONA CLAU DE VOLTA.

Cisellada amb un cavaller muntat a cavall en actitud de càrrega amb l'espasa en alça i degudament abillat amb l'armadura i panòpia militar del segle XIV (imatge 2). L'heràldica que presenta el cavaller en l'escut i la gualdrapa és igual a la del sepulcre amb jaçent atribuït a Bernat de Boixadors, el qual reposava davall la clau de volta situada dins la capella gòtica emplaçada al mur sud.¹⁵¹ Per les dades documentals que tenim a mans, pertany a l'obra pòstuma que va impulsar la priora de Vallsanta: Sibil·la de Boixadors, entre 1343-1345, a expenses del seu germà difunt.¹⁵² Aquesta excavació és important perquè determina l'estratigrafia de la capella excavada, en la qual es localitzà la clau de volta esmentada i, sens dubte, determina que aquesta capella sud correspon a la capella de Bernat de Boixadors; i, a més, indica, simplement i clara, que aquesta capella es col·lapsà estructuralment i s'ensorrà, posteriorment a l'ensorrament de la capella nord. Totalment a l'inrevés del que fins ara s'havia anat dient sobre el col·lapse dels solaments.¹⁵³

C) SOBRE AQUESTES DUES CLAUS DE VOLTA, tot i la finor, no hi ha prou delicadesa en el treball com per proposar que el mestre Guillem Seguer, autor del sarcòfag amb jaçent de Bernat de Boixadors, fos el mateix mestre que obrà les claus de volta gòtiques. Estem davant d'un "mestre de Vallsanta" anònim?

D) PER LES CARACTERÍSTIQUES ICONOGRÀFIQUES I ESTILÍSTIQUES de les dues capelles gòtiques, aquestes es varen bastir en el mateix moment, a mitjan del segle XIV. Però, amb dos patrocinis diferenciables: la capella nord, amb l'*Agnus Dei* i les figures laterals de la Verge

a l'església de Santa Maria de Vallsanta, l'any 2010, per l'arqueòleg Josep M. Vila Carabasa.

151 OLIVER, Anna. *Primeres notícies sobres les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta...* Pàg. 144.

152 PIQUER JOVER, Josep J. "Nova informació sobre Vallsanta". *Recerques Terres de Ponent IV*. Edició del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Guimerà, 1980. Pàg. 39.

153 RICOMÀ VENDRELL, F. Xavier. Mn. *El monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta..* de Mn. Sanç Capdevila, op. cit., Guimerà. 1988. Pàg. 12.

Maria, l'abadessa de Vallsanta i l'abat de Poblet, o Sant Bernat, corresponent al patrocini de la nissaga Alemany de Guimerà, en la figura de l'abadessa Berenguera Alemany.¹⁵⁴ Mentre que la capella sud, amb la clau de volta amb la figura d'un cavaller militar està estretament lligada amb la capella de Bernat de Boixadors i suposem que, també, amb el retaule de Sant Bernat. L'expressió funerària es manifesta a través del sarcòfag amb jaçent atribuït al mateix Bernat de Boixadors,¹⁵⁵ essent l'obra guiada per la priora de Vallsanta: Sibil·la de Boixadors, entre 1343-1345.¹⁵⁶

ANÀLISI ESPACIAL DE LA SEPULTURA D'ALDONÇA DE CASTRE (1404)

Relacionat amb l'ús d'aquestes capelles gòtiques laterals, però vinculat a una expressió funerària diferent, correspon la sepultura d'una abadessa localitzada dins el paviment de la capella sud, i vinculada a l'espai funerari de Bernat de Boixadors. Les excavacions de 1986 ens aportaren aquesta sorpresa arqueològica en el sòl de la capella, localitzant la lauda sepulcral d'una abadessa de Vallsanta, encaixada entre el solament de la paret primigènia —en desús al fer— se la capella gòtica— i l'esglaó de la nova capella bastida —fora—del mur original. Inicialment se'n desconeixia l'atribució d'aquesta lauda amb l'abadessa sebollida,¹⁵⁷ encara que Oliver ja en proposà la figura d'Aldonça de Castre i d'Alemany, com a possible monja sepultada per les heràldiques presents en la làpida. Atribució que hem acabat de matisar,¹⁵⁸ atès que dins de l'escut dels Castre hi trobem l'ala dels Alemany (imatge 4).

154 TORRES BENET, Miquel. "Arquitectura i art gòtic del segle XIV a la vall del riu Corb. Assaig contextual i estat de la qüestió". *URTX*. Núm. 17. Revista Cultural de l'Urgell. Tàrraga, 2004. Pàg. 85.

155 TORRES BENET, Miquel. "Arquitectura i art gòtic del segle XIV a la vall del riu Corb. Assaig contextual i estat de la qüestió". *URTX*. Pàg. 84.

156 RICOMÀ VENDRELL, F. Xavier. Mn. *El monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta*, de Mn. Sanç Capdevila, *op. cit.* Pàgs. 11-12.

157 OLIVER, Anna. *Primeres notícies sobres les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta...* Pàg. 144.

158 OLIVER, Anna. *Primeres notícies sobres les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta...* Pàg. 144. Aldonça de Castre fou abadessa de Vallsanta entre 1392 i 1404, i era filla de Felip Galceran de Castre, senyor de Castre, de Peralta, de Serós i de Francesca d'Alemany, senyora de Guimerà.

Imatge-4: Lauda d'Aldonça de Castre i Alemany, 1404.

Imatge-5: Escut dels Castre i Alemany en l'arrencada del reforç de l'arc diafragmàtic de l'absis. Obres de 1371.

Aquest fet ens indica que, inicialment, la nissaga Castre-Alemany, a través del casament de Francesca d'Alemany i de Rocabertí, amb Felip de Castre, irromp amb força en el si de la comunitat de Vallsanta. Però, gradualment, es posarà de manifest la substitució d'un patronatge ferm —per part dels Castre-Alemany de Guimerà—; a un patronatge molt més distès, a partir del control solitari dels Castre, com a Senyors de la Baronia de Guimerà, l'any 1343.¹⁵⁹ Aquest patronatge tindrà una primera manifestació de poder feudal i de reafirmació amb Vallsanta, a través d'Aldonça de Castre i d'Alemany, filla del matrimoni. També observem que en l'arranjament de l'estructura dels arcs de la zona de l'absis queda testimoni l'escut dels Castre en l'arrencada de l'arc diafragmàtic (imatge 5), possiblement vinculat a les obres de millora de 1371. Però, sembla ser que els Castre, a partir de 1438, miraran més en direcció a la Bovera, que a Vallsanta.¹⁶⁰ Sembla ser, també, que cap més filla de la nissaga del Castre entrarà de monja al monestir de la Vallsanta.¹⁶¹ S'inicià en conseqüència, una progressiva fase d'estancament del cenobi que pregonarà la fase final de decadència.

Finalment, cal preguntar-se perquè l'última descendent de la nissaga dels Alemany: Aldonça de Castre i Alemany, en el moment de la seva mort decideix —o decideixen— ser sebollida a la capella de Bernat de Boixadors? Quan a la banda nord de l'església existeix una capella gòtica similar emparada amb els blasons de la casa Alemany? La lògica ens diu que hauria de ser enterrada a la capella nord, sota els escuts de la seva nissaga, però, potser en aquell moment de l'any 1404 ja presentés perill d'ensorrament.

¹⁵⁹ CAPDEVILA SOLÉ, Sanç, Mn. *El castell de Guimerà*, Edició facsímil 1990. Pàg.48. Felip de Castre, era besnét del rei Jaume I el Conqueridor.

¹⁶⁰ CAPDEVILA SOLÉ, Sanç, Mn. *El Santuari de la Bovera*. Edició facsímil del Patronat de la Mare de Déu de la Bovera. Guimerà. 1929. Pàg. 44. Els Castre foren promotors de la recuperació del santuari de la Bovera.

¹⁶¹ Només cal repassar la llista d'abadesses i altres documents, per comprovar que després d'Aldonça de Castre i Alemany, els Castre giraran l'esquena al monestir de Vallsanta.

